

תהליכים מורפו-לקסיקאליים ברכישת התואר בעברית: התפתחות שפה

תקינה ולקויה בגיל בית-הספר בשני מיצבים סוציו-אקונומיים¹

גלית לוי ורונית בן צבי, 2011

רקע תיאורטי

מילון מנטאלי והתפתחות מילונית

המילון המנטאלי² הוא מעין אנציקלופדיה המכילה טווח רחב של יחידות לקסיקאליות³. היחידות הללו מייצגות ידע לגבי אנשים, עצמים, מקומות, מושגים ועוד. היחידות קשורות זו לזו ברשת רב מימדית הכוללת קשרים בין ייצוגים שונים של מושגים. ייצוגים אלו כוללים ייצוגים פונולוגיים⁴, מורפולוגיים⁵ תחביריים, סמנטיים ותפיסתיים המעוררים מגוון קשרים בין הפריטים המילוניים (למשל, המילה "חוחית" קשורה סמנטית למילה "דרור" אך גם קשורה פונולוגית למילה "חול" בשל צליל פותח זהה).

בשנים האחרונות מתבסס מעמדו המרכזי של המילון המנטאלי כתשתית לכל ידע לשוני, וכמרכיב חשוב בכל פעילות קוגניטיבית מסדר גבוה, כגון חשיבה. בעיקר הולכים ומתבררים הקשרים ההדדיים בין משמעות המילים והמבנה שלהן, כך שתחום משמעות המילה ותחום מבנה המילה מזינים ומפתחים זה את זה.

המילון המנטאלי מבוסס בעיקר על ידע אקדמי השאוב מהשיח הכתוב, ומתפתח מאוד במהלך שנות הלימודים בבית הספר. כך, אם ילד מגיע לגיל ביה"ס כשהוא מכיר 13,000 מילים, בסיום התיכון הוא מחזיק כבר 60,000 מילים, רובן נרכשו מהשפה הכתובה ללא הקניה מפורשת. השינוי הוא לא רק כמותי כי אם גם איכותי: חומרי הלימוד מזמנים מגוון רחב של פריטים לשוניים שונים, ממשלב לשוני גבוה ומתחומי דעת שונים. מבחינה סמנטית, חלה הרחבה הכוללת למידה של מילים נרדפות, מילים רב משמעיות ומילים בעלות משמעות מטפורית, כולל ניבים. גם מבחינה מבנית חל שינוי ושכלול של מבנים קיימים או רכישה של צורות חדשות ומורכבות יותר. שינויים אלו

¹ לוי, ר' ואביבי בן-צבי, ג'. תהליכים מורפו-לקסיקאליים ברכישת התואר בעברית: התפתחות שפה תקינה ולקויה בגיל בית-הספר בשני מיצבים סוציו-אקונומיים. בתוך: ארם, דורית, קורת, עפרה (עורכות): אוריינות ושפה; יחסי גומלין, דו לשוניות וקשיים. ירושלים; מאגנס, 2011. פרק 27, ע' 525-544.

² מילון מנטאלי - שכלי, מעין רשימה במוח הדובר הכוללת את כל המילים שהדובר מכיר, והמידע הרלוונטי לגבי כל מילה.

³ יחידות לקסיקאליות - יחידות של מילון, קשורות לאוצר מילים.

⁴ ייצוגים פונולוגיים - ייצוג הצלילים המרכיבים את המילה.

⁵ ייצוגים מורפולוגיים - ייצוג של מבנה המילה.

מובילים להתגבשות מילון דחוס עשיר ומגוון, המהווה תשתית להתפתחות מבני תחביר ושיח בשלים ומורכבים.

מקור הידע

חוקרים שונים ניסו לענות על השאלה כיצד ידע המילוני נרכש. בשנים האחרונות חוקרים רבים מדגישים את חשיבותה של התשומה הלשונית⁶ ברכישת השפה ותיהלכה. לפי גישה זו, תשומה קוהרנטית (לכידה), עקבית ומגוונת הכרחית להתגבשות מפות לקסיקליות איכותיות וברורות הנדרשות ללמידה יעילה.

בתהליך רכישת מילים, כל מילה שנלמדת הופכת לחלק מרשת קשרים מסועפת ומהווה בסיס ללמידת מילים נוספות. כך מתהווה מערכת מסועפת ומגוונת, שיכולתה ללמוד משתכללת והידע בה הופך מפורש ונגיש. רשתות עשירות הן רכיב חיוני לצורך פענוח תקין של השפה הכתובה והבנת הנקרא. ככל שמתרבים המפגשים עם מילים שונות, כך מצטרפים עוד ועוד פירושים ומשמעים של כל מילה ונלמדות תכונותיה השונות. לפיכך, תהליך למידת המילים הוא אינסופי: מילים חדשות נלמדות ומצטרפות למילון, וייצוג המילה משתנה ומתפתח כל העת. בעברית בעיקר, התפתחות הידע המילוני (הכרת המילה על כל משמעה והקשריה) שלובה בהתפתחות הידע המורפולוגי. שתי המערכות מתפתחות באופן דרמטי בשנות ביה"ס, ומקיימות קשרים של תרומה הדדית, כלומר משפיעות ומפתחות אחת את השנייה.

גזירה מורפולוגית והתואר

גזירה מורפולוגית עוסקת ביצירת ערכים מילוניים חדשים ממילים קיימות במגוון דרכים (למשל: ילד-ילדות-ילודה-תולדה). זוהי מערכת בעלת שיטתיות, מערכתיות ודפוסים ברורים. לעברית מערכת עשירה של גזירה מורפולוגית והיא ובעלת טווח רחב של צורנים⁷ המבטאים מגוון רחב של משמעויות. צורנים אלו פועלים על מילות התוכן (שמות, פעלים ותארים) ומשמשים אמצעי קריטי להרחבת המילון העברי. צורני היסוד⁸ – שורש ובסיס – נושאים את ליבת המשמעות של המילה, וצורני התוספת⁹ – תבנית וסיומת – מרמזים על שיוך לקטגוריה. הארגון המורפולוגי של הלקסיקון

⁶ תשומה לשונית – הדיבור המופנה לילד. לתשומה הלשונית תפקיד קריטי בהתפתחות הכישורים הלשוניים של הדובר. הילד משתמש בדיבור המופנה אליו כדי לבנות את שפתו במהלך ההתפתחות הלשונית.

⁷ צורן – מורפמה/ מורפמות. היחידה הלשונית הקטנה ביותר הנושאת משמעות. לדוגמה, במילה "התקלחתי" יש שלוש מורפמות: תחילית "הת" (המלמדת על בניין התפעל) השורש "קלח" והסופית "תי" המורה על גוף ראשון יחיד בעבר.

⁸ צורני היסוד – צורן השורש וצורן הבסיס במילה. צורנים מורפולוגים אלו נושאים את ליבת המשמעות של המילה. לדוגמה – צורן השורש למ"ד הנושא משמעות של לימוד/למידה וממנו נגזרות מילים כדוגמת תלמיד, לימודים, לומד, למדנות וכד'; או צורן הבסיס ים (מילה בפני עצמה) המהווה בסיס למילים נוספות כדוגמת ימאי, ימאות, ימי וכד'.

⁹ צורני התוספת – צורן התבנית וצורן המוספית במילה. צורנים מורפולוגים אלו חוברים לצורן השורש או הבסיס (בהתאמה) ונושאים את המשמעות התחבירית-סמנטית של המילה. לדוגמה – צורן התבנית CaCiC הנושא

בעברית נשען על קשרי צורה ומשמעות בין פריטים מקטגוריות לקסיקאליות שונות, וקשרים אלה הכרחיים ליצירת הכללות בבסיס ללמידת מילים.

הידע המורפולוגי מתפתח בעיקר בשנות ביה"ס על בסיס חשיפה אינטנסיבית לשיח כתוב. ידע זה עומד בבסיס ההתרחבות הלקסיקאלית המתרחשת בשנות בית הספר, ולפחות מחצית מהמילים נרכשות דרך מיפוי של צורה למשמעות. לפיכך, היכולת לזהות במילה לא מוכרת את רכיביה הצורניים ומשמעותם ולקשור רכיבים אלו למילים אחרות בשפה היא המאפשרת העלאת השערות לגבי משמעות המילה. למשל, תלמיד הנתקל במילה "מתלחשים" יכול לזהות בתוך המילה את השורש ל.ח.ש וכן לזהות את בניין התפעל וסיומת "ים" המייצגת רבים ממין זכר. זיהוי זה מאפשר קשירת מילה זו למילים אחרות בשפה החולקות את השורש או התבנית והשערת השערות לגבי משמעות המילה. כלומר, הידע הגורני מסייע בבניית הלקסיקון ובהתמודדות עם מילים לא מוכרות. ידע זה חשוב גם להתגבשות יכולות הקריאה והכתיבה.

אחד מסוגי מילות התוכן עליהם מופעלת הגזירה המורפולוגית הוא התואר. לתואר מספר תפקידים: מבחינה סמנטית מציין התואר תכונה של שם העצם, ומבחינה תחבירית הוא משמש כנשוא או לוואי (לדוגמה במשפט: "הציפור המהירה עפה" - שם התואר משמש כלוואי, ובמשפט "הציפור מהירה" הוא משמש כנשוא). בהתפתחות המוקדמת התארים מופיעים מאוחר יחסית לשמות ולפעלים, ושכיחותם בלקסיקון פחותה באופן משמעותי ביחס לקטגוריות האחרות.

בעברית ניתן להבחין בארבע קבוצות מבניות של התואר:

1. תארים ראשוניים מקורם בצורת הבינוני¹⁰ של הפועל לרוב בעלי מבנה חד הברתי (טוב, רע, קר) ונרכשים מוקדם יחסית.
2. תארים משורגים בניינים ברובם מתבניות השם והפועל. קבוצה זו כוללת תארי צבע (אדום), תארים תוצאתיים (למשל: מפוצל), תארים פוטנציאליים (למשל: אכיל) ותארי תכונה (סלחן).
3. תארים במבנה רדופליקציה - הכפלת חלק מהבסיס, למשל משמעות הקטנה (ורדרד, כלבלב). תארים אלו נרכשים מאוחר.

משמעות של תואר פוטנציאלי וחובר לצורן השורש אכ"ל על מנת ליצור את הערך המילוני אכיל; או צורן המוספית - אי הנושא משמעות של שם מבצע (agent noun) וחובר לצורן הבסיס עיתון על מנת ליצור את הערך המילוני עיתונאי.

¹⁰ צורת הבינוני - צורת ההווה של הפועל, למשל: חושב, מנהל, מזכיר. היא נקראת צורת בינוני שכן היא בעמדת ביניים בין הפועל לבין השם. כך למשל, מילה כמו "מזכיר" יכולה להיות פועל או שם עצם).

4. תארים גזורי שם נקראים כך שכן הם נגזרים משם העצם (לדוגמא: חשמלי, ציבורי),

ורכישתם מאוחרת.

עם העלייה בגיל ובשנות הלימוד המילון התוארי הופך לרחב, עשיר ומורכב אך היכולת להשתמש בו באופן יעיל מבשילה רק בתיכון. השימוש בתואר נפוץ בעיקר בשיח העיוני הכתוב, והעלייה בכמות התארים משקפת עלייה במגוון הסמנטי והמורפולוגי.

התפתחות לשונית מאוחרת בצל לקות מולדת או חסך סביבתי

על מנת להגיע לשליטה תואמת גיל בידע הלשוני ובשימוש הלשוני נדרש הפרט להיחשף לסף מספק של תשומה רלוונטית וקוהרנטית, כלומר שהופנה אליו מספיק דיבור משמעותי באופן עקבי. לפיכך, קשיים לשוניים עשויים לנבוע מגורמים פנימיים לפרט כמו לקות, או מגורמים סביבתיים- חיצוניים, למשל חסך סביבתי על רקע סוציו-אקונומי נמוך. נשאלת השאלה האם ובאיזו מידה קשיים אלו דומים ומה קורה אם לקות למידה חוברת לתנאים סביבתיים לא אורייניים.

מיצב סוציו-אקונומי: מושג רב משתני המאפיין את ההון המשפחתי וכולל הון כספי, הון אנושי (משאבי השכלה ותרבות) והון חברתי (קשרים חברתיים-מקצועיים). ילדים מרקע סוציו-אקונומי נמוך מפגינים יכולות לשוניות ואורייניות דלות יחסית לבני גילם מרקע מבוסס, ופערים אלה נצפו כבר בגיל הרך. הקושי הלשוני והאורייני של ילדים ממיצב נמוך נובע ככל הנראה מתשומה לשונית דלה ולא מאורגנת בגיל הרך, ובהמשך חשיפה מועטה לשפה כתובה ולפעילויות אורייניות. מחקרים מצאו שקיים קשר בין המצב הסוציו-אקונומי להישגים לימודיים, ובפרט להישגים בתחומי הקריאה, הבנת הנקרא והפקת טקסטים מסוגות שונות, וכן ליכולות בתחומי המילון והדקדוק.

ילדים עם לקות שפתית ספציפית מוגדרים כילדים המפגינים חסכים משמעותיים ביכולותיהם הלשוניות. בבסיס הלקות עומדים ככל הנראה קשיים בתפיסה ועיבוד שמיעתיים וקושי בזיהוי כללים קבועים בתשומה הלשונית (למשל- כל פעולה שאני עשיתי בזמן עבר מסתיימת ב- "תי"- אכלתי, בכיתי, ניקיתי), דבר המוביל לקושי ביצירת הכללות. קשיי שפה בגיל הצעיר ממשיכים לרוב בשנות ביה"ס, והשפה הכתובה הופכת לקושי מרכזי עבור תלמידים אלה. קושי זה מתבטא במיומנויות יסוד, בהבנת הנקרא, בהפקת טקסטים, ברכישת שפה שנייה ועוד. בנוסף ילדים אלה מציגים לקסיקון דל, קושי בשליפת מילים והגדרתן, שימוש מופחת במשפטים מורכבים, יכולת דלה לספר סיפורים וקשיים בזיהוי מבנה מילה. נמצא, כי קשיים שמקורם בלקות מולדת הם יותר יציבים ופחות מושפעים מסוג המטלה ומורכבות המבנה הלשוני בהשוואה לקשיים שמקורם בחסך סביבתי. כלומר, ילד עם לקות למידה יראה קשיים קבועים גם אם המטלות ומורכבותן ישתנו; מאידך תלמידים המגיעים מחסך סביבתי יציגו שונות גדולה יותר וקשייהם ישתנו, בהתאם לסוג המטלה ורמת הקושי הלשוני בה.

מתודולוגיה

החוקרות בחנו 660 נבדקים דוברי עברית שפת אם הלומדים במערכת החינוך הרגילה (כיתות א-ט). הנבדקים התחלקו לפי ארבע אוכלוסיות המחקר: (1) ילדים ומתבגרים עם התפתחות לשונית תקינה ממיצב בינוני-גבוה (קבוצת הביקורת); (2) ילדים עם לקות שפה-למידה ממיצב בינוני-גבוה; (3) ילדים ומתבגרים עם התפתחות לשונית תקינה ממיצב בינוני-נמוך ו (4) ילדים עם לקות שפה-למידה ממיצב בינוני בינוני-נמוך.

לשם בדיקת יכולת להפקת מבני תואר, נבנה מבדק הפקת תארים הכולל עשרה פריטים לפי החלוקה לארבע קטגוריות התואר בעברית:

למשל: מוסתרת	תואר תוצאתי (ממשפחת התוארים הראשוניים)
למשל: רחיץ	תואר פוטנציאלי (ממשפחת התוארים המשורגים)
למשל: ורדד	תואר רדופליקטיבי
למשל: כספית	תואר גזור שם

המבדק הועבר באופן יחידני ובעל פה, והנבדקים התבקשו להשלים משפטים באמצעות מילת מטרה שהיוותה בסיס לתצורת התואר (לדוגמה: דנה ניסרה את הקרש ועבשיו הקרש הזה... מנוסר).

ממצאים

- בכל אוכלוסיות המחקר התקבלה עלייה בידע התוארי עם העלייה בגיל.
- לאוכלוסייה שהתפתחותה תקינה וממעמד בינוני-גבוה נמצאה עקומת למידה חדה ועקבית עם הבדלים משמעותיים בין קבוצות הגיל לאורך שנות ביה"ס היסודי, והישגיהם הגבוהים ביותר.
- תלמידים עם לקויות שפה ממיצב נמוך הגיעו להישגים הנמוכים ביותר.
- לא נמצאו הבדלים משמעותיים בין תלמידים לקויי שפה ממיצב בינוני גבוה וילדים שהתפתחותם תקינה מרקע דל, והישגיהם בינוניים.
- רק בקבוצת הביקורת (ילדים ומתבגרים עם התפתחות לשונית תקינה ממיצב בינוני-גבוה) ובגיל חטה"ב, שלושת סוגי הידע (יסוד, תוספת, לקסיקלי) קרובים זה לזה ללא פערים

משמעותיים. לפיכך, יש קושי מתמשך ותשתיתי בייצוג התוארי בכל שלוש האוכלוסיות האחרות.

דיון

הממצאים שהתקבלו במחקר מעלים מספר תובנות באשר להתפתחותה של קטגוריית התואר וייצוגה במילון המנטאלי של דוברי העברית:

- נראה, כי מלכתחילה מסתמנת קטגוריית התואר כ"בעייתית": האפיונים שלה לא ברורים, שכיחותה בדיבור המופנה לילדים ובשפה בכלל פחותה; והיא נפוצה בעיקר בשיח העיוני הכתוב ובמבני תחביר מורכבים. כל אלו משפיעים על האופן בו מתהווה הקטגוריה במילון המנטאלי, בעיקר כאשר קיימת מעורבות של גורמים מולדים ו/או סביבתיים.
- מבין קטגוריות התואר קשה במיוחד הפקת התארים הרדופליקטיביים והתארים גזורי השם. הידע על תארים גזורי שם נשען בעצם על ידע רחב לגבי שמות עצם, ולעיתים משמעות תארים אלו אינה שקופה (למשל: אישיות חתרנית).
- הגורמים השונים המשפיעים על רכישת התואר כמו למשל גודל המילון או הקשר בין התואר והתחביר מסבירים את מורכבות קטגוריית התואר, את תהליך רכישתה הממושך ואת היותה בעלת ערך מבחין בין התפתחות לשונית תקינה להתפתחות לשונית לקויה.
- ממצאי המחקר מספקים עדות לכך שגם בקרב אוכלוסיות בעלות קשיים לשוניים (על רקע לקות מולדת או חסך סביבתי) שמור לצורני היסוד מעמד מיוחד ובלעדי. נראה כי כל דוברי העברית מכוונים כבר מגיל צעיר לחפש אחר משמעות בתוך מילה, והיכולת לחלץ שורש ממילה היא בסיסית. רק במדד זה הלך והצטמצם הפער בין האוכלוסיות עם העלייה בגיל. כלומר, לצורני היסוד תפקיד תשתיתי בלמידת מילים ובארגון הצורני של המילון התוארי בעברית.
- ממצאי המחקר מראים כי הידע על צורני התוספת הוא הידע המתפתח בד בבד עם הידע המילוני, ובשני מדדים אלו בולט עוד יותר הפער בין קבוצת הביקורת לשאר האוכלוסיות. נראה, כי לצורך ארגון המילון המנטאלי כמערך מורכב ורב-ממדי, המאפשר למידה וייצוג יעילים של מילים ואחזור קל ומהיר שלהן, נחוצים לא רק קשרים בין מילים החולקות שורש משותף (רחיץ-רחוץ-רחצה-מתרחץ) או בסיס משותף (אנושי-אנושות-אנושיות); אלא גם קשרים בין מילים החולקות תבנית זהה

(רחיץ-שביר-אכיל) או סופית (אנושי-ציבורי-ביקורתי). קשרים אלו נרקמים מאוחר יותר מקשרי היסוד ומושפעים יותר מקיומה של לקות מולדת או תשומה לשונית דלה. בסופו של דבר, הידע הלשוני השלם על המילה מְשלב ידע מורפולוגי עם ידע סמנטי ודקדוקי. ידע זה מתגבש לאורך שנים על בסיס מיפוי של יחסי צורה ומשמעות ומושפע משלל גורמים הקשורים הן במילה והן בלומד עצמו.

- אחת ממטרותיו המרכזיות של מחקר זה הייתה להשוות את היכולות השפתיות של קבוצות שונות המפגנות קשיים לשוניים: ילדים בעלי לקות שפה-למידה הגדלים בסביבה אוריינית, ילדים שהתפתחותם תקינה הגדלים בסביבה דלה וילדים לקויי שפה-למידה הבאים גם הם מרקע דל. כפי ששיערו החוקרים, נמצאו פערים בין קבוצות אלו לקבוצת הביקורת (ילדים ומתבגרים ללא לקות ממצב סוציו-אקונומי בינוני-גבוה). אולם, בעוד שהחוקרות ציפו להישגים גבוהים יותר בקרב תלמידים ממצב סוציו-אקונומי נמוך וללא קשיים מולדים, במחקר התקבלו אצל שתי האוכלוסיות (תלמידים עם לקות מולדת מרקע מבוסס לעומת תלמידים שהגיעו מחסך סביבתי ללא קשיים מולדים) עקומות למידה דומות ורמת הישגים דומה לאורך כל קבוצות הגיל. ההסבר המוצע לכך מתמקד בתשומה לשונית דלה, לא קוהרנטית ולא עקבית, החל מגיל צעיר, הפוגעת בהתהוותה של המערכת הלשונית. במילים אחרות, אין מדובר רק ברפרטואר דל יותר של מילים ומבנים מורפולוגיים, אלא בהיווצרותן של מפות לקסיקאליות פחות קוהרנטיות ופחות מגוונות ובמערכת בעלת יכולת פחותה ללמידה יעילה.

- ממצאי מחקר זה, מראים כי המערכת הלשונית של תלמידים המגיעים מרקע סביבתי דל ומכאן עם תשומה לשונית דלה, מציגים דפוסי למידה והתפתחות הדומים לאלו של ילדים בעלי לקות לשונית מולדת. לפיכך, גם לגורמים פנימיים (כמו לקות) וגם לגורמים חיצוניים (כמו חסך סביבתי) יש השפעה עצומה על היכולת המתפתחת לייצג מידע מורפו-לקסיקאלי. עוד נמצא במחקר, שכאשר גורמים מולדים חוברים לגורמים סביבתיים, הפגיעה במערכת הלשונית היא כפולה ומכופלת וגם העלייה בגיל ושנות הלימוד אינה מפצה על הפער.

- ידע צורני ומילוני דל מקשה על התבססות יכולות הקריאה והכתיבה החיוניות בעצמן לשם הרחבה יעילה ומהירה של ידע הדובר על השפה. נראה, כי כדי לצמצם ולו במעט את הפערים הלשוניים והאורייניים בין קבוצות שונות של דוברי העברית נדרשת חשיפה מובנית ומקיפה לאבני היסוד של העברית. תוכניות לימוד וטיפול, המשלבות חומרים דבורים וכתובים ומספקות ידע מגוון, שיטתי ומפורש על האלמנטים הצורניים

של השפה, משמעויותיהם והקשרים ביניהם, תשפענה לא רק על בנייתם של הידע
הגזרני המתקדם ושל המילון האורייני אלא גם על כל מגוון היכולות הלשוניות
והאורייניות האחרות המתפתחות בגיל ביה"ס.